

РОЗДІЛ II. Духовність,

особистість, суспільство

КОЗЛОВ А. В.,
м. Кривий Ріг

ДУХ ОСОБИ, ОСОБИСТОСТІ ТА РОДИНИ

Кожного разу, коли мова заходить про душу, дух і духовність людини чи суспільства, частіше всього дослідники звертаються до релігійно-теологічних та й просто церковних тлумачень цих категорій.

Азіат при цьому розпочинає від «Авести» та Заратустри (від зороастризму взагалі), індоперсіянин - від санскриту й «Рігведи», європеець чи житель Південної або Північної Америки - з «Біблії» та Ісуса Христа, мусульманин - від Магомета та «Корану» тощо.

Релігійно-теологічні діячі, наскільки б не були відмінними їхні церковно-конфесійні канони й ритуали, виходять здебільшого із того, що первинне начало («зерно» - за Г. Сковородою) духовності, тобто душа, закладається у людині єдинопозитивним Богом. Але оскільки людина творить далеко не тільки добро, а й зло, то з'являються ще й злі боги («Авеста»), створіння, що вічно протистоять Богові (Сатанаїл, Мефістофель, чорти). Більше того, у творенні людиною зла звинувачуються її предки («первородний гріх» у християнстві, буддистська концепція «спадковості духу»). Лише в значно пізніші часи ці діячі стали звинувачувати у скоєнні зла саму конкретну людину, але й тут не знайшли їй виправдання - «прости їй, Господи, бо вона сама не знає, що творить». Цю формулу слід запам'ятати - для розуміння сутності душі й духу особи.

Світські дослідники-філософи, починаючи від матеріалістів давнього світу й закінчуючи марксистами (сюди ж можна з упевненістю приєднати і більшість педагогів), приписали процес формування людської душі лише або переважно суспільству - родині, школі, класу, навіть цілому суспільному устрою, стану або етапу розвитку людства - власне, суспільній формації.

За браком часу і місця полишивши будь-які протиріччя й (легко кажучи) «неточності» у тлумаченнях базових категорій духовності - душа і дух - представниками обох цих

концептуальних підходів і навіть дуалістами, звернемося до наслідків їхніх пошуків і до тих критеріїв, з яких вони виходили, оцінюючи душу та дух людини.

Усі дослідники врешті-решт приходять до того, що судять про душу і дух кожної людини за тим, кому, як і що вона творить - добро чи зло, чим керується у своїх діях тощо.

Отже, душа і дух людини - це породження природи.

Виходячи з того, що душа людини - це певна система природно-генетичних і сформованих суспільством на цій основі внутрішніх, індивідуальних спонук і мотивів спрямування процесу творення нею добра чи зла, а дух людини - це система всіх зовнішніх виявів, проявів та наслідків саме такого діяння й життя людини в суспільстві і перш за все всього того, що усвідомлюється її близьким і далеким людським оточенням (про це див. збірки наукових праць «Культура - Духовність - Мистецтво» 1995, «Людина - Культура - Духовність» 1996, «Людина - Культура - Духовність» 1997), можна ставити цілий ряд інших важливих питань про душу, дух і духовність особи, особистості, родини, роду, клану, групи, колективу, класу, етносу, нації, народу, суспільства і цілого людства.

Зупинимосся лише на перших з них: душа і дух особистості, родини і роду, оскільки це найбільш поширені, найбільш помітні і найбільш цілісні людські угруповання - тисячолітні основи і опори будь-якого суспільства (див. «Держава» Платона, «Політика» Аристотеля, «Походження сім'ї...» Енгельса).

Щоб дати відповідь на поставлені щойно питання, слід зрозуміти, на нашу думку, причини й сутність відмінності душі та духу особи й особистості. Тобто необхідно пізнати природу і критерії визначення людини-особи, людини-особистості, оскільки за їхніми зовнішніми, досить очевидними, відмінностями не завжди помітні їхні внутрішні, мотиваційно-базові чинники, причини та потенції.

Почнемо з того, що всі жести, вчинки і дії людини зумовлюються, визначаються, а отже, можуть характеризуватися кількома головними блоками факторів:

а) природно-генетичними (вихідними) умовами, потребами та потенціями людини;

б) її індивідуальними матеріально-побутовими й соціальними умовами, потребами та можливостями;

в) загальносуспільними умовами, потребами та можливостями;

г) рівнем усвідомленості людиною своїх жестів, дій,

вчинків тощо.

Звичайно, кожен з цих та інших блоків факторів має дуже важливе значення для визначення й характеристики особи та особистості. І все ж зупинимось передусім на тому, що, на нашу думку, найближче стоїть до понять душа, дух і духовність, тобто на останньому з названих блоків.

Пересічна людина (особа) - це така стадно-групова, родинно-родова, кланово-класова, етнічно-національна, партійно-суспільна чи загальнопланетарна істота, яка живе і діє не стільки відповідно до своїх особистих і глибоких усвідомлень, переконань та світоглядно-естетичних точок зору, позицій і принципів, скільки відповідно до переданих їй попередніми поколіннями природно-генетичних, родинних, родових, групових, кланово-класових, етнічно-національних, народно-суспільних, загальнолюдських інстинктів, інтуїцій, емоцій, настроїв, потреб, умов, звичаїв, законів, інших регламентацій та можливостей. Але кожного разу особою рухають передусім максимально зматеріалізовані (тобто приземлено-побутові, конкретно-речові) потреби, умови і можливості.

Такі люди можуть займатися будь-яким видом діяльності: від примітивної фізичної праці до такої ж примітивної творчості. При цьому вони можуть бути й геть неосвіченими, і мати найвищу та наймодернішу освіту чи обізнаність, але вони завжди залишаються лише виконавцями, реалізаторами чиїхось ідей, задумів, планів, програм, тобто малопомітними або й зовсім непомітними у масі одиницями. Навіть тоді, коли саме такі одиниці стають надсумлінними спостерігачами чи ученими дослідниками, вони залишаються лише констататорами і статистиками, а не творцями й відкривачами, бо працюють вони за давно і кимось іншим винайденими та випробуваними підходами, методами і методиками. У них - чужа логіка, чужі канони, чужі інструкції та ні найменшого бажання з ними не погодитися чи створити власні.

Вони взагалі живуть і діють за наказами, вказівками, настановами, порадами, боячись відійти від них чи порушити не те що закон, а й найнеоб'язковішу рекомендацію на ім'я «мода» - і на одяг, і на речі, і на слова, і на думки..., і на спосіб життя взагалі.

Саме з таких людей виходять часом занадто «правильно» вишколені «зануди», що частіше всього стають до жорстокості вимогливими батьками, наставниками, педагогами, «вихователями».

Разом з усім цим, саме така людина (особа) дуже легко

і безболісно міняє одні свої світоглядні, політичні, правові, моральні, звичаєві, соціально-етикетні «погляди» (а не принципи і переконання) на інші (може, й протилежні) - хай тільки хтось авторитетний для неї (а це, як правило, той, хто тримає у своїх руках економіку і владу) скаже, що і як саме треба робити: революцію чи контрреволюцію, війну чи примирення, забувати чи відроджувати що-небудь. І навпаки, змінивши один спосіб життя на інший, особа негайно береться «стабілізувати» все нове до абсурду. Незмінними в особи лишаються лише матеріально-побутові потреби та інтереси.

В цілому такі люди, складаючи абсолютну більшість будь-якого суспільства й у будь-який час, напівсвідомо підтримують і утверджують будь-який статус-кво: будь-яку існуючу владу, віру, соціально-економічну систему, суспільну інституцію. Вони (особи) були, є і будуть оплотом і підґрунтям будь-якої цивілізації чи суспільної формації.

Згадаймо, як довго історики, замовчуючи роль маси, твердили, що історію творять особистості. Але, побачивши світ і глибше, і ширше, нові суспільствознавці, починаючи з XVIII століття (Вольтер, Руссо, Дідро, Гельвецій, Сковорода, Гегель, десятки інших діячів), розвинули думки Сократа, Аристотеля та ін. і довели, що історію лише «програмують», «планують» особистості, а творять її все-таки маси - здебільшого пересічні особи.

Лише в нинішньому столітті людство дійшло реальної аксіоми: особистість висуває здогадки, гіпотези, ідеї, програми та гасла, а маса осіб приймає і реалізує все це, у більшості випадків навіть не осмисливши до кінця.

Отже, душа особи - це те (критерії визначення добра та зла, поняття про добро та зло і мотиви спрямування вчинків та дій на таким чином визначене добро чи зло), що внесене (втілене, «вдихнуте») в неї кимось (Богом, духом, суспільством, а фактично - особистістю) ззовні. Тому в особи душа переважно «чужа», взята «напрокат», а тому тимчасова, недовговічна, іноді навіть зрадливо-мінлива.

Саме з цієї причини активним і войовничим чи хоч трохи здібним до ораторства полководцям, державним, політичним, церковним та громадським діячам завжди дуже легко було покликати й повести десятки, сотні, навіть мільйони осіб на маніфестації, бунти, протести, екзальтовані свята і траури; на війни, хрестові походи і світові побоїща; на прийняття і зміни віри, еволюційно вчасне творення все нових і нових суспільних формацій, тобто на революції і контрреволюції; навіть на

фанатичне самогубство. У кінцевому результаті виходить що особи повністю усвідомлюють, що творять, лише після того, як зроблять, та й то лише тоді, коли наслідки їхніх діянь боляче вдарять по них самих. У всіх останніх випадках особи навіть не пробують до кінця зрозуміти, що справді вони роблять і збираються робити - хай думає той, кому «належить» думати.

Таким чином, душа особи - це внесена особистістю, родиною, родом, кланом, класом, етносом, нацією, народом, суспільством, цілим людством (чи Богом?) мало осмислена або й зовсім не осмислена особою регламентація чи орієнтація її жестів, дій та вчинків на добро і благо або на зло і шкоду. Вона може іноді тимчасово гармонувати чи, навпаки, дисгармонувати з природно-генетичною орієнтацією особи, але вона ніколи не стане ані її переконанням, ані бодай принципом, оскільки зумовлюється і тримається на скороминущих потребах, емоціях, почуттях та пристрастях; на сліпій, іноді до фанатизму, вірі чи на наївному довір'ї, що ніби знімає з особи будь-яку відповідальність не тільки за її вчинки та дії, а й за саме її існування.

Так в особі (незалежно від сили й масштабів її природно-генетичних обдарувань та схильностей) поєднується напівсвідоме (природно- та суспільно-інстинктивне) життя й діяння з надзвичайно важливою функцією реалізатора всіх можливих ідей, задумів і програм особистості, родини, роду, клану, класу, етносу, нації, народу, суспільства, людства.

Система виявів «позиченої» душі особи, тобто її дух, також не зовсім оригінальна - вона теж належить не особі, а є лише втіленням, точніше - самореалізацією, духу певної особистості, родини... Дух особи може фактично бути відсутнім навіть тоді, коли особа створює щось значне: чи буде за чужим проектом диво-місто, чи покійно творить на чуже замовлення ядерну бомбу або наймодернішу зброю.

Бездуховне життя серед осіб - дуже поширене. Іноді воно стає нормою.

Інша справа - особистість.

Вона є такою людиною, яка з-посеред маси інших людей (передусім осіб) виокремлюється якимись особливо помітними, тобто вже реалізованими унікальними природно-генетичними та набутими у суспільстві схильностями до добра чи зла, іншими здібностями, але передусім здатністю самостійно інстинктивно та інтуїтивно відчувати реальне добро і зло, самостійно і свідомо формулювати критерії визначення їхнього змісту та сутності; самостійно і свідомо шукати і знаходити свої оригінальні шляхи

діяння на користь добра чи зла - власне, самостійно і свідомо творити добро чи зло.

Більше того, справді видатні особистості дуже часто здатні взяти на себе й вінець слави за творення добра (Горацій, Пушкін, інші), вину за здійснення зла (Герострат, Гітлер, інші) або за помилки, припущені в першому та другому випадках.

Діями і вчинками особистості, як і діями та вчинками особи також рухають перш за все її власні потреби й емоції, настрої та стани, почуття та пристрасті. Але особистість здатна жити, думати і діяти ще й заради чи для інших людей (альтруїзм) або за рахунок інших (егоїзм).

Значно рідше, але зустрічаються особистості, здатні прагнути жити та діяти поза межами будь-якого чи будь-чийого впливу або диктату - повністю незалежно, ніби поза добром та злом (егоцентризм).

Але у всіх трьох випадках особистість частіше всього самостійно і свідомо регламентує свої власні дії та вчинки, виходячи зі своїх власних точок зору, позицій, принципів та переконань, зі свого власного трактування і визначення правил поведінки, звичаїв, канонів і законів, зі свого власного розуміння добра і зла в цілому.

Тобто особистість, спираючись на будь-які природно-генетичні основи і опори, живучи в повній чи частковій гармонії або дисгармонії зі своєю природою, у повній чи частковій залежності (незалежності) від свого оточення, самостійно і свідомо мотивує і спрямовує свої власні дії та вчинки на творення добра чи зла або на свідомий відрив від них і від людей, від світу взагалі. А це значить, що особистість здатна сама творити свою власну душу.

Прояви такої душі (дух) особистості розпочинаються не тільки в процесі самостійного і свідомого творення добра чи зла, а й тоді, коли особистість розпочинає рекомендувати, пропонувати і навіть нав'язувати свої власні, самостійно і свідомо відкриті чи інтуїтивно винайдені, думки, роздуми, гіпотези, ідеї, переконання, підходи, методи, методики, гасла, програми тощо.

Тобто незалежно від того, на що саме спрямована діяльність особистості (на творення добра чи зла), дух її - це її власне породження, і він живе і житиме стільки і у свідомості стількох навколишніх людей та в наступних поколіннях, наскільки сильно діяла і діє особистість, і як близько та конкретно підійшла вона до творення чогось архіважливого, вирішального у змісті, сутності і формах вияву добра чи зла, в

житті родини, роду, клану, класу, етносу, нації, народу, суспільства і навіть цілого людства.

Фактично душа і дух особистості можуть стати душею і духом будь-якого людського угруповання.

Так, родина вже в процесі свого формування будується на тому, що один з двох партнерів (чоловік чи жінка) менше чи більше захоплюється своїм нареченим, піддається чи протистоїть його впливові (або робить вигляд, що піддається чи протистоїть), тобто уже в процесі формування родини поступово визначається глава чи лідер сім'ї.

Главою родини може бути або фізично найсильніший її член (так будувалися первісні родинні стосунки, але вони існують і досі у приматів і навіть у деяких сучасних племенах), або основний годувальник - за таким принципом будувалася і діяла родина зразку багатьох минулих тисячоліть. Десь у Середньовіччі сформувалася родина на чолі зі старшим за віком, тобто з людиною мудрішою, принаймні досвідченішою - родина «домостроївського» типу існує і нині у багатьох народів світу.

У часи паразитичного накопичення багатства - рабів, кріпаків, земель і капіталів сформувалося ще два типи родин: родина суто соціального і родина суто матеріального плану. Першій притаманна домінанта того члена сім'ї, котрий належав до вищої соціальної ланки суспільства, ніж партнер, другій - домінанта власника більшої частини матеріальних цінностей - капіталів.

Якщо в першому випадку соціальний статус глави родини так чи інакше зобов'язував його (її) мати ту чи іншу систему світських та релігійних правил етикету, моральних принципів, звичаїв і канонів, то в другому - став очевидним і грубим такий диктат капіталу, який піднявся над будь-якими суспільними регламентаціями, крім закону (та й того тисячі разів проданого та купленого), над самою церквою і Богом - накопичення капіталів і віра несумісні.

І лише в останні століття стала все помітнішою тенденція до формування родини на чолі з лідером-інтелектуалом. Рідше зустрічається родина, на чолі якої стоїть високодуховна (антидуховна) особистість. Такі родини взагалі зустрічалися дуже рідко. Не набагато більше їх і нині - справжніх, тобто високодуховних особистостей було, є і буде не так вже й багато.

В цьому плані існувала й існує майже повна безнадія - скільки, мовляв, людину не вчи, а вона живе все одно бездуховно. В принципі, воно так було і так є, оскільки проста освіта (особливо схоластична) сама по собі духовності майже не

додає. Лише окремі видатні педагоги ставили питання про поєднання навчання з вихованням. І вже зовсім відсутнє виховання членів родини, якщо не враховувати дещо смішненького курсику «Етика сімейного життя», викладачі якого частіше всього зводять свою роботу до тієї ж освіти і до того ж навчання, а виховання при цьому і не згадується. Але найсмішніше те, що викладачі подібних курсів та «курсиків» прагнуть переконати своїх слухачів у тому, що в родині не повинно бути глави, рівноправність членів сім'ї начебто й справді є «вершиною» демократії. І виходить: родина - і без голови, і без єдиного остова, тобто без душі, навіть без будь-якого духовного орієнтира.

Але справа тут не в тому, щоб звести фактор главенства до чогось одного: до сили, до влади, до соціального статусу, багатства, інтелекту або до чогось іншого. Так складалася історія людства, що воно у більшості своїй спочатку за добро вважало силу, а за зло - слабкість, тоді главою сім'ї був найсильніший, далі на перше місце ставав соціальний статус, багатство, інтелект і т. д. Тобто зміна змісту і сутності добра і зла змінювала і характер та функції глави родини, а отже й зміст, сутність, ознаки та функції душі групи людей на ім'я родина (сім'я).

І знову впливає найпростіший висновок: більшість сімей, і перш за все сімей з осіб, а не з особистостей, упродовж усієї історії людства вибудовувалися за загальним стандартом - за тим зразком, який диктувався ззовні, найзагальнішим досвідом тієї суспільної формації, в епоху якої виникла і будувалася родина.

Отже, знову маємо справу з такою душею родини, яка вноситься ззовні, «вдихається» в неї. Але тепер уже нікому в голову не прийшло жодного разу заявити, що саме душу родини «вдихнув» Бог чи якийсь там вселенський дух. Занадто вже очевидним у творенні сім'ї був і є фактор суспільний: тип і характер загальносуспільних стосунків завжди відверто і грубо диктував тип і характер найбільш поширеної, стандартизованої родини.

Лише зрідка функцію родинобудування жреці-мудреці та церковно-релігійні діячі доручали то дуже «специфічним» (спеціалізованим) богам типу Гіменея, то деяким святам, а в загальнолюдській уяві найчастіше це здійснювала і здійснює Фортуна або Доля - ніким не визначені й не пояснені ще суспільна закономірність та суспільна випадковість.

Таким чином, душа стандартної й типової для кожного

суспільства родини двох осіб, як і душа однієї особи - «чужа», «внесена» ззовні, а тому постійно піддається формуванню й переформуванню. Цей висновок може бути підтверджений і тим фактом, що на чолі більшості сімей були, є й можуть довго ще бути не особистості, а особи.

Лише ті родини, на чолі яких стоять яскраво виражені особистості (творці добра чи зла) можна назвати високодуховними чи антидуховними. І світлою або домінантною душею таких сімей можна вважати схильності, задуми, дії та вчинки їх засновників, духовних (антидуховних) лідерів.

Складнішим є питання роду. З одного боку, первісний рід будувався за принципом сили: на чолі роду стояв спочатку найсильніший - вождя чи вождь. Але з поступовим розпадом роду на такі ж «силові» родини рід став очолювати найдосвідченіший його член. У період матріархату главою роду ставала частіше всього найстаріша і найдосвідченіша жінка. Залишки такого родобудування мають ще й досі деякі народи світу. З приходом патріархату главою роду ставали переважно такі ж чоловіки. Але з виникненням і поширенням думки про демократизм та рівноправність членів роду його главою стали оголошувати і чоловіка, і жінку. Більше того, нині глава роду переважно формальний, а не фактичний - справжнім главою роду стає та людина, котра справді є такою особистістю, яка здатна так об'єднати всіх членів свого роду навколо певної ідеї, задуму, програми, цілі тощо, що у них виробляється своя етика, свої закони.

Рід, таким чином, першим відмовився від просто старшого за віком та досвідом (формального, а не фактичного) глави. Так з'явився вождизм і племінна система. У роду і особливо племені як ще складнішого угруповання значно більші можливості вибору особистості - розвиненої і фізично, й інтелектуально, і духовно. Може тому племінна система існування людства виявилася найбільш стійкою - мільйони років аж до нинішнього часу.

Таким чином, зробимо висновки.

1. Душа особи, формуючись поза її свідомістю, являє собою цілу систему (або лише частину системи) схильностей, задумів, програм, наказів чи зразків дій і вчинків, емоцій, настроїв, почуттів, переконань, точок зору, позицій і моральних та світоглядних принципів якоїсь особистості, родини, роду, клану, класу, етносу, нації, народу чи цілого суспільства. Втілюючись (реалізуючись) в діях і вчинках особи така душа дуже часто минає глибинну свідомість її носія і тим самим

знімає нібито з нього відповідальність за творення зла чи й навіть за помилки при творенні добра. При цьому така «прищеплена» душа може гармонувати чи й дисгармонувати з природно-генетичними нахилами до добра чи зла. Але вона завжди мусить бути в центрі уваги тих, хто формує душу особи - вихователів і наставників, начальників і керівників держави - душу особи слід прищеплювати тільки через свідомість особи. Дух особи - це самореалізація духу якоїсь особистості, родини, роду, клану, класу і т. д. в діях і вчинках даної конкретної особи.

2. Душа особистості, формуючись перш за все на основі її індивідуальних схильностей, особливостей і здібностей, і передусім на здатності самостійно і свідомо сприймати будь-які (чи хоча б принципові) рішення й самостійно та свідомо здійснювати вчинки та дії на користь добра чи зла, - це також ціла система чи частина системи особистісних потреб, емоцій, настроїв, почуттів, переконань; схильностей, задумів, програм, «самонаказів»; точок зору, позицій і принципів світорозуміння. Але це - породження самої особистості, це її власне надбання, яке не тільки не завжди гармує з родинними, родовими, клановими, класовими., загальносуспільними критеріями і тлумаченнями змісту добра і зла, а й часто ще протистоїть їм, породжуючи і рухаючи процес еволюції змісту, форм, ознак та функцій добра і зла в цілому.

3. Душа родини - це перш за все дух особистості, але оскільки більшість родин будується не особистостями, а особами, душею більшості сімей стають суспільні духовні чи антидуховні надбання. Отже, дух такої родини - це передусім самореалізація суспільного духу, а дух родини одухотвореної - порухи і мотиви духовного розвитку чи антидуховного звородіння роду, клану тощо.

4. Особа, стандартизовано-типова родина і невизначений рід можуть бути явищами і повністю бездуховними, тобто непередготовленими, а тому й нездатними до творення ні добра, ні зла.

5. Дух особистості, родини і роду - це основні складові духовності суспільства взагалі, які б програми й рішення про творення добра суспільство не приймало.